

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

2-2022

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.ФЕРГУ

Muassis: Farg'ona davlat universiteti.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» "Scientific journal of the Fergana State University" jurnali bir yilda olti marta elektron shaklda nashr etiladi.

Jurnal filologiya, kimyo hamda tarix fanlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 2 sentabrda 1109 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Muqova dizayni va original maket FarDU tahririy-nashriyot bo'limida tayyorlandi.

Tahrir hay'ati

Bosh muharrir
Mas'ul muharrir

SHERMUHAMMADOV B.SH.
ZOKIROV I.I

FARMONOV Sh. (O'zbekiston)
BEZGULOVA O.S. (Rossiya)
RASHIDOVA S. (O'zbekiston)
VALI SAVASH YYELEK (Turkiya)
ZAYNOBIDDINOV S. (O'zbekiston)

JEHAN SHAHZADAH NAYYAR (Yaponiya)
LEEDONG WOOK. (Janubiy Koreya)
A'ZAMOV A. (O'zbekiston)
KLAUS XAYNSGEN (Germaniya)
BAXODIRXONOV K. (O'zbekiston)

G'ULOMOV S.S. (O'zbekiston)
BERDISHEV A.S. (Qozog'iston)
KARIMOV N.F. (O'zbekiston)
CHESTMIR SHTUKA (Slovakiya)
TOJIBOYEV K. (O'zbekiston)

Tahririyat kengashi

QORABOYEV M. (O'zbekiston)
OTAJONOV S. (O'zbekiston)
O'RINOV A.Q. (O'zbekiston)
KARIMOV E. (O'zbekiston)
RASULOV R. (O'zbekiston)
ONARQULOV K. (O'zbekiston)
YULDASHEV G. (O'zbekiston)
XOMIDOV G'. (O'zbekiston)
DADAYEV S. (O'zbekiston)
ASQAROV I. (O'zbekiston)
IBRAGIMOV A. (O'zbekiston)
ISAG'ALIYEV M. (O'zbekiston)
TURDALIYEV A. (O'zbekiston)
AXMADALIYEV Y. (O'zbekiston)
YULDASHOV A. (O'zbekiston)
XOLIQOV S. (O'zbekiston)
MO'MINOV S. (O'zbekiston)
MAMAJONOV A. (O'zbekiston)

ISKANDAROVA Sh. (O'zbekiston)
SHUKUROV R. (O'zbekiston)
YULDASHEVA D. (O'zbekiston)
JO'RAYEV X. (O'zbekiston)
KASIMOV A. (O'zbekiston)
SABIRDINOV A. (O'zbekiston)
XOSHIMOVA N. (O'zbekiston)
G'OFUROV A. (O'zbekiston)
ADHAMOV M. (O'zbekiston)
XONKELDIYEV Sh. (O'zbekiston)
EGAMBERDIYEVA T. (O'zbekiston)
ISOMIDDINOV M. (O'zbekiston)
USMONOV B. (O'zbekiston)
ASHIROV A. (O'zbekiston)
MAMATOV M. (O'zbekiston)
SIDDIQOV I. (O'zbekiston)
XAKIMOV N. (O'zbekiston)
BARATOV M. (O'zbekiston)

Muharrir: Sheraliyeva J.

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona shahri, Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.
Tel.: (0373) 244-44-57. Mobil tel.: (+99891) 670-74-60
Sayt: www.fdu.uz. Jurnal sayti

Bosishga ruxsat etildi:

Qog'oz bichimi: - 60×84 1/8

Bosma tabog'i:

Ofset bosma: Ofset qog'oz.

Adadi: 10 nusxa

Buyurtma №

FarDU nusxa ko'paytirish bo'limida chop etildi.

Manzil: 150100, Farg'ona sh., Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.

Farg'ona,
2022.

K.Kodirov	
O'zbekiston Respublikasida mahkumlarni ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilish	118
B.Jumayev	
Gastronomik turizm tushunchasining paydo bo'lishi va uning tarixiy asoslari.....	122
U.Usarov	
Rossiya imperiyasi rasmiy amaldorlari va taftish komissiyalarining Turkistondagi yer-suv munosabatlariga doir faoliyatiga oid ba'zi mulohazalar.....	129
SH.Tosheva	
VIII – XII asrlarda O'rta Osiyo shaharlarida kasbiy o'zlikning o'ziga xos xususiyatlari	133
	ADABIYOTSHUNOSLIK
A.Sabirdinov	
Tuganmas ilhom manbai	138
Q.Yo'lchiyev	
Lirik janr haqida ba'zi mulohazalar	142
G.Mashrapova	
Safar semantikasi va genezisiga doir ayrim mulohazalar	148
SH.Jumanova	
Usmon Azim she'riyatida kuz motivi	151
E.Shevchenko	
O'zbek adabiyot sharhi: boshlanish davridan hozirgi kungacha	155
G.Nazarova	
Ingliz hamda o'zbek adabiyotida mifologik obrazlarning mifologizatsiyasi va ularning o'ziga xosligi.....	161
D.Xusenova	
Lev Tolstoyning hayoti va ijodiy faoliyatida sharqning o'rni.....	165
	TILSHUNOSLIK
X.Maxsudova, SH.Shahobiddinova	
Эргонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари	169
N.Achilova	
Nemis va o'zbek tillarida faunaga oid frazeologizmlar tasviri.....	173
Sh.Sultonova, O.Usmonov	
Diniy frazeologizmlarning ichki shakli dinamik hodisa sifatida	178
Z.Akbarova, G.Sodiqova	
Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ko'p ma'noli so'zlarni o'rgatishning psixofiziologik va psixolingvistik asoslari	182
I.Saydamatov	
Ingliz va o'zbek tillarida frazeologik tizimlarning o'ziga xos xususiyatlari.....	186
Sh.Amonturdieva	
Diniy uslubni yuzaga keltiruvchi ekstralingvistik omillar	191
M.Batirxanova	
Somatik frazeologizmlarning tarjima masalalarida pragmatik funksiyalarining tadqiqi	195
N.Djalilova	
Nofilologik oliy o'quv yurtlarida talabalarni chet til o'qitish kommunikativ kompetentsiyasi	199
A.Zinatullina	
O'zbek va fransuz tillarini tarjima qilishdagi qiyinchiliklar	203
	MATEMATIKA
A.O'rinov, M.Azizov	
Yuqori juft tartibli xususiy hosilali differensial tenglama uchun to'g'ri to'rtburchakda boshlang'ich-chegaraviy masala	207
K.Xalilov	
Singulyar koeffitsiyentli parabolo-giperbolik tenglama uchun integral shart va Bitsadze-Samarskiy sharti qatnashgan masalalar.....	225
T.Xasanov	
Davriy cheksiz zonali funksiyalar sinfida manbali yuklangan Korteveg-de Friz tenglamasiga qo'yilgan koshi masalasi.....	232

LIRIK JANR HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

ВОЗРЕНИЯ О ЛИРИЧЕСКОМ ЖАНРЕ

SOME FEEDBACK ABOUT LYRICAL GENRE

Yo'Ichiyev Qahhor Vahobovich¹¹Yo'Ichiyev Qahhor Vahobovich

– filologiya fanlari doktori.

Annotatsiya

Maqolada lirik she'rlarni janrlarga ajratish muammosi haqida so'z yuretiladi. Bunda I.Sulton, B.Sarimsoqov, H.Umurov, D.Quronov tasnif tamoyillariga tayangan holda lirik janrlarning shaklanishidagi xilma xillik hamda janr yuzaga kelishda topoXronos ahamiyatiga alohida diqqat qilgan.

Аннотация

В статье рассматривается проблема жанрового деления лирических стихотворений. При этом, основываясь на принципах классификации лирических жанров И.Султона, Б.Саримсакова, Х.Умурова, Д.Курунова, автор уделяет особое внимание топоXроносу, как важному средству возникновения видовой разнообразия и жанрового деления лирики.

Abstract

The article discusses the problem of dividing lyrical poems into genres. At the same time, I. Sulton, B.Sarimsoqov, H.Umurov, D.Quronov, based on the principles of classification, paid special attention to the diversity in the formation of lyrical genres and the role of topography in the formation of the genre.

Kalit so'z: sub'ektivlik, janr, tasnif, tamoyil, obraz, kechinma, makon va vaqt, misralar miqdori, uchlik janri, mazmuniy kompozitsiya.

Ключевые слова: субъективность, жанр, классификация, принцип, образ, опыт, пространство и время, количество стихов, жанр троицы, содержательная композиция.

Key words: subjectivity, genre, classification, principle, image, experience, space and time, number of verses, trinity genre, meaningful composition.

I.Kirish.

Lirik janr tamoyili va tasnifi turlicha bo'lib, turfalik lirik asarlarni janrga ajratishda qiyinchilik keltirib chiqaradi. Avvalo, badiiy asarlarni janrlarga ajratish ularni adabiy turlarga bo'lish kabi oson va qulay emas. Ikkinchidan, janr tur kabi tizimli yoki uzoq vaqt muqim turmaydi, tarixiy kategoriya sifatida o'sib, o'zgarib, yo'q bo'lib yoki paydo bo'lib, boshqasi bilan birikib boradi. Uchinchidan, ijodkor asar yaratar ekan, unga mos shakl, janrni tanlaydiki, bu janrning mazmun-mundarijaga bog'liqligini ham ko'rsatadi. To'rtinchidan, lirik janrlar individual ko'rinish olishi mumkin.

II. Metodologik asos.

Mazkur muammo adabiyot nazariyasi nisbatan rivojlangan mamlakatlar, xususan, AQSH adabiyotshunosligida ham yetarli darajada hal etilmagan. Rene Uellek va Ostin Uorrenlar janrlar tarixini o'rganishdan ma'ni bormi yoki yo'qligi, asarlarni janrlarga bo'lishda shu paytgacha aniq, qat'iy me'yor belgilanmaganini tahlil etib quyidagi xulosaga kelishadi. "Shu tariqa janr muammosi ham adabiyotshunoslik tarixi, ham tanqidda asosiy muammolardan biri sifatida ko'riladi. Bunda adabiyotshunoslikning ikkala sohasi uchun o'zaro bog'liq hisoblanadi"[10,255]. Darhaqiqat, lirik janrlarning qat'iy chegarasi va alohida normalarini ishlab chiqarish imkoni murakkabligi sababli rus manbalarida ham ularni mavzu (sevgi, grajdanlik, falsafiy va peyzaj), meditatif (borliqning mangu muammolari ustida tafakkur qiladigan) va suggestiv (ishontiradigan, ta'sir etadigan), maishiy vazifalari (folklor lirikasi) bo'yicha bir nechta aspektlarda tasnif qilish tavsiya etilgan [5, 183-184].

"Aslida, ko'plab adabiy nazariyalar beixtiyor ma'lum bir adabiy janrni ilgari surishadi va o'z talqin (xulosalar)ida shundan kelib chiqishadi. Asos sifatida olingan aniq adabiy shaklni belgilay turib mazkur jarayonni adabiyot tarixi nazariyasi orqali kuzatish qiziq bo'ladi" [15, 44]. Chunki janr zamon, millat, jamiyat badiiy-estetik taraqqiyoti talablari asosida ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Lekin janr sifatida o'zining o'zak muammolarida umuminsoniy tamoyillarni saqlab qoladi. Ya'ni lirikada istaymizmi yo'qmi shaxs botiniy olami, inson kechinmasi ifodalanadi. Botiniy olamda barcha insonda umumiylik ko'p bo'ladi. Har bir she'r misolida undagi sub'ektivlik betakrorlik kasb etadi.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Lekin lirik “janrlarni tizimlashtirish va tasniflash qiyin, ular bunga qat’iy qarshilik qilishadi” [14, 284]. Buni E.Xalizev janrlar ko’pligi, ularni yagona tizim, tartibga solish qiyinligi, janr turli halqlarda o’ziga xosligi va tarixiy kategoriya ekanligi kabi qator omillar bilan izohlaydi. Ko’rinadiki, rus adabiyotshunosligida ham muammo echimini kutayotgan dolzarb muammolardan sanaladi.

III. Muhokama va natijalar.

Mustaqillik yillarida o’zbek adabiyotshunosligida lirik asarlar tasnifi bir necha marta amalga oshirildi. Masalan, “Adabiy turlar va janrlar” asari ikkinchi jildining uchinchi bobi o’zbek lirik janri tasnifiga bag’ishlangan [1, 237]. Unda lirik turga kiritilgan asarlar dastlab mazmun jihatdan, so’ngra shakl jihatidan tasnif qilingan. Har ikkalasi ham o’z navbatida yana ichki bo’linishlarga ega. Unda folklor, musiqaga tegishli asarlar ham tasnifga tortilgan. Keyinchalik H.Umurov ham shunday yo’l tutgan: “1. Mazmun jihatidan: a) estetik belgi, pafos va muayyan mazmun yo’nalishiga asoslanadigan janrlar: marsiya, elegiya, invekta va, bahs, hasbi hol, soqiynoma, topishmoq, qasida, muammo, ta’rix, xat, manzara, monolog, bag’ishlov, vasiyat, vasf, debocha, nazira, faxriya; b) asosan musiqiy asari hisoblansada, adabiy matnga ham suyangan janrlar: romans, kontata, marsh, syuita, qo’shiq, madhiya;

v) og’zaki va yozma lirikada qo’llanib kelingan janrlar: alla, yor-yor.

2. Shakl jihatidan: a) shakl mazmundorligi va tuzilishiga ko’ra lirika

janrlari: aytishuv, mustazod, sonet, muvashshah, mushoira, shiru shakar, qit’a, g’azal, tuyuq, ruboiy, masnaviy, fard, tarkiband, tarjiband, o’rama, shoiriy, tirada, turli bandli janrlar, oq she’r, sarbast; b) Misra soni va kompozitsiyaga ko’ra lirika janrlari: musallas, murabba’, muxammas, musaddas, musabba’, musamman, mutasaa, muashshar, to’rtlik, oktava; v) Qayta tashkil topish (transformatsiya)ga ko’ra lirika janrlari: qit’aiy, kesishgan, taronaiy, ruboiyona» [13, 227-228]. E.V.Xalizevning yuqorida keltirilgan janrlarning ko’pligi va ularni yagona tizimga solish ilojisizligi haqidagi fikrini inobatga olsak, mazkur tasnif ba’zi o’rinlarda o’zini oqlaydi.

Adabiy asarlarni tur va janrga bo’lishda “Adabiyot nazariya”sida “Lirikaning asosiy janrlari” faslida misra, bayt shakllari, g’azal, qasida, masnaviy, ruboiy kabilar haqida ma’lumot berilgan, xolos [17, 178-179]. Bu zamonaviy lirik janrlar qatorini to’la qamrab olmaydi.

Lirik janrlar tasnifi haqida professor B.Sarimsoqov quyidagilarni yozadi: “Arastu poeziyani (adabiyotni) turlarga bo’lganda amal qilgan bosh prinsip mimessis, voqelikka taqlid qilish, uni qayta yaratish bo’lgan. Biroq mimessis oddiy o’xshatish emas. Ushbu tushuncha asosida: 1) voqelikni qayta, ichki idrok etish asosidagi inson ijodi; 2) bunday ijod esa ongli zot bo’lgan faqat inson tabiatiga xos; 3) shu xususiyati bilan u boshqa tirik mavjudotdan ajralib turadi; 4) insonga zavq beruvchi ijod; 5) mana shu xususiyat bilan inson dastlabki bilimlarini oladi; 6) inson aks ettirgan narsa yaxlit va fikrlashga undaydi; 7) umumlashtiradi; 8) anglab yetilgan; 9) qayta idrok yetilgan narsa; 10) u yoki bu nuqtayi nazar; 11) maishiy-betaraf; 12) obraz asosida yotgan voqelik (proobraz) kabi bir qator yaxlit olganda, real-voqelikka taqliddan yaratilishga olib boruvchi ijodiy jarayonning barcha talablari yotadi” [11, 300]. Ko’rinadiki, olim yaratilgan asarni turlarga ajratishning asoslarini ko’rsatadi. Ulardan deyarli barchasini, ayniqsa, “*ichki idrok etish asosidagi inson ijodi*”, “*insonga zavq beruvchi ijod*”, “*dastlabki bilimlarini ol’ishi*”, “*inson aks ettirgan narsa yaxlit va fikrlashga unda’shi*”, “*umumlashtir’ishi*”, “*anglab yetilgan*”, “*qayta idrok yetilgan narsa*”, “*u yoki bu nuqtayi nazar*”, “*obraz asosida yotgan voqelik*” kabilarni kichik lirik she’rlarga ham joriy etish mumkin. Masalan,

Qor hidi dimoqqa urildi.

Uxlaydi shamolning qo’ynida

Barglarini to’kmagan rayhon [8, 124].

Mazkur uchlikda shoir voqelikni badiiy qayta idrok etish, shu orqali dastlabki bilimni olishi, yaxlit holda qor ostida qolgan rayhonni umumlashtirib, uni ramziylikka olib chiqishi, obraz asosidagi shaxs turmush qorlari ostidagi odam ekanligini ochib bergan. Bu yerda qish topoxronosi qor, shamol detallari orqali ifodalangan. Chunki topoxronos makoniy detal va ularning vaqt bo’ylab harakatidan yuzaga chiqadi. Demak, shoir uchlik janrini ifodalashda qish topoxronosidagi voqeani uch misra va kompozitsiyaga joylashtirib ko’rsatgan. Zero, “makon va zamon, ularning xususiyatlari, o’ziga xosliklarining u yoki bu mualliflar, matnlar va janrlar yoki turlardagi asarlarda namoyon bo’lishi haqida so’z yuritganda makon va zamoni nazarda tutmaslik emas, balki makon-

zamonda joylashgan narsa va hodisalarning makoniy-zamoniyligini ... va topoxronosning sub'ektiv restrukturatsiyasi (qayta tashkillangan – YU.Q.) nazarda tutiladi" [6, 658]. Shu ma'noda lirik janrdagi lirik topoxronosning alohida o'rnini bor.

Professor D.Quronov ham "...hozirgi she'riyat janrlarini lirik kechinma sub'ekti va ob'ekti nuqtayi nazaridan tasniflash maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaymiz. Bu jihatdan lirikaning asosiy janrlari sifatida ijroviy lirika, personajli lirika, meditatif lirika va tavsifiy lirika (va uning ko'rinishlari: peyzaj lirikasi va voqeaband lirika) farqlanadi" [16, 394], deb yozadi. Bu yerdagi "*lirik kechinma sub'ekti va ob'yekti nuqtayi nazaridan tasniflash*" deganda, bizningcha, lirik voqealarning makoniy-zamoniyligini ham nazarda tutilgan. Chunki lirik kechinma tashqi borliqdan, aniq makon-zamon yaxlitligidan turtki olib, lirik sub'ekt botiniy makonida qayta tashkillanadi. Natijada lirik sub'ekt ichki olami (botiniy makon)da o'ziga xos badiiy olam yaratiladi. Bunda kechinmaning tabiati lirik sub'ektning badiiy-estetik ideali, dunyoqarashlari majmuiga ham bog'liq bo'ladi. Shuning bilan birga kechinma harakatida biz lirik qahramonni aniq ko'ramiz va anglaymiz. Masalan, meditatif lirikaga mansub quyidagi she'riyatni olaylik:

Baxtiyorman degan birgina so'zni
aytish kerak qancha kuch-chidam,
garchi baxt so'zlarning eng yoqimligi,
garchi tursa hamki tilning uchida.
Og'ir botmasmikin
bu so'z kimgadir,
tegib ketmasmikin oh-vohlariga,
qandoq bardosh berib yashayman keyin
baxtsiz kimsalarning nigohlariga [9, 214].

Mazkur she'riyat parchadagi kechinmalar orqali biz insonparvar, boshqa odamlarni ham baxtli, o'z maqsadlariga erishgan, ozod va erkin bo'lishini istagan, kishilar ko'ngliga qattiq tegib ketishdan parhez qiladigan kishini ko'ramiz. To'g'ri, bu yerdagi kechinma biografik xarakterda bo'lib, u individ sifatida birinchi galda asar muallifiga tegishli hisoblanadi. Uning yuksak ideali, yetuk axloqi va keng ma'naviy olami ifodalangan. Shuning bilan birga, jamiyatda hali o'zini baxtliman deb aytolmaydigan odamlar ko'pligiga ham ishora bor. Chunki oddiy odam bo'lib yashash ham o'z mohiyatiga ko'ra gumanistik g'oyalarga tayanadi. Shuning uchun boshqalarning holatini bilib, dardini o'zinikidek anglab yashash shartligini ko'rsatgan. Bu bir tomondan lirik obraz hayotini to'ldirolmaydigan va doimo uni qiynab kelayotgan odam va odam, odam va olam munosabatlaridagi muammolar tizimi bo'lsa, ikkinchi tomondan, shu yerda yashayotgan odam o'zini shu makon uchun mas'ul ekanligini his etish dardi ham mavjud. YUqoridagi she'riyatning keyingi qismi, bizningcha, nisbatan deklamatsion xarakterda bo'lib, unda ijod jarayonidagi borliqni estetik anglash, badiiylik nazariyasi, falsafa ilmiga xos konsepsiyalar birlashadi. Bu birlashish, eng muhimi, o'tayotgan vaqt, jamiyat va individdagi o'zgarishlar bilan birga kechadi. Ana shu, ayniqsa oxirgi, omillar natijasida she'rdagi kechinma o'sishi, obraz o'zgarishi, rivojlanishi, yanada yorqin namoyon bo'lishi kuzatiladi. Birinchi qismda biz real fidoiy insonni, komil shaxsni ko'ramiz. Keyingi qismida esa shoirlik faoliyatining dasturi, shoirning vatan oldidagi burchini ko'rsatishga harakat etilgandek taassurot uyg'otadi:

Avvalo bu so'zni o'zgalar aytsin,
aytsinlar ko'zlari sevinchga to'lib,
elning baxti uchun umrini tikkan
shoirlar aytmasin birinchi bo'lib.
Bu so'zni bir umr aytmay yashadim,
har shodlik kelganda yurdim sekinroq,
Ham so'zin elimdan avvalroq aytdim,
baxt so'zin aytaman eldan keyinroq.

She'rdagi mulohazalar bir qarashda balandparvoz gapdek tuyulishi mumkin. Biroq, "bu so'zni bir umr aytmay yashadim" misrasida biografik xususiyat namoyon bo'lib, unda shoirning hech bo'lmasa bir kunda bir marta bo'lsa-da, armonlari olovida qiynalayotgan odamni ko'rgani, baxtsiz kimsalarning oh-vohlari yetarli ekanligini ifodalangan. Shuning bilan birga halqimizda qadimdan shunday odat borki, o'z quvonchingni boshqalar g'amiga qo'shib yashash, boshqalar

ADABIYOTSHUNOSLIK

diliga tegib ketmaslik uchun o'zini bosiqroq tutishlik haqida gap borgan. Bu she'r mazmuni milliy mentallikning ikki ulkan chegarasi va uning umuminsoniy ekanligi bilan uzviy bog'liq. Ijodiy jarayonda shoir xayoliga, qalbiga shunga o'xshash fikr-mulohazalar kelgan va ularning badiiy ifodasi sifatida yuqoridagi satrlar qog'ozga tushgan. Demak, lirik qahramon xarakterida yana bir qirrasini yuzaga chiqyapti. Bu – o'z hayotini tahlil qila bilish xususiyati bo'lib, buning uchun katta iroda kerak bo'ladi. Shu erda lirik kechinma inson hayoti degan topoxronos bilan birgalikda obrazning yorqinroq chiqishini ta'minlagan. Shoir o'z kechinmalarini asta-sekin rivojlantirib borar ekan, she'rning avvalgi qismida ilgari surilgan tezlarni, sintezgaga aylantira olgan. Shuning uchun asar yaratish jarayonini insonni badiiy jihatdan o'sib, rivojlanib borishining asosiy qismi deb hisoblash mumkin. Natijada she'rdagi obrazda ma'lum vaqt oralig'ida bir nechta xarakter qirralari yuzaga chiqqan. Boshqacha aytganda, obraz kechinmalar o'sib borishi va o'tayotgan vaqt ichida o'sib bormoqda. Zero, hamma narsa o'sib, o'zgarib boradi, jumladan olam ham ulkan makon sifatida borliqni qoplagan va cheksizdek tuyulsa-da, u ham o'zgarib boradi. Shuning uchun ijodiy jarayon haqli ravishda turli qismlarga ajratiladi. Bu she'rdagi lirik kechinmaning dinamik o'sib borishi va natijada obrazning xarakter qirralarining namoyon bo'lishida ko'rinadi. Ana shu yerda lirikaning asl mohiyati ko'rinadi. "O'zining amalga tatbiqini kechinma obrazda topgan, mustaqil ma'noga ega bo'lgan hissiy fikr so'z san'atidagi lirik turning asosi hisoblanadi. Asosi deyilishiga sabab mazkur materialdan ijod boshlanadi. Qalbning o'z-o'zini his etishi yoki shunga o'xshash, balki unda dastlab noaniq, g'aliz bo'lgan holat, qachonki u ifodalanganda, lirik kechinmaga aylanadi. Ifodalash esa, bu – hayotni tasavvurda tiklamoq va uni qayta yaratishga yo'naltirilgan, shuningdek, o'zida materialni mujassamlashtiradigan so'z san'atining unsuri bo'lgan ijodiy jarayon" [4, 407]. Demak, lirik janr asosi sifatida ko'rsatilgan kechinma va uning ifodasi she'rning janrini belgilar ekan, kechinmaning har bir shoirda yoki bir shoirning turli she'rlarida turlicha tabiatga egaligi ham uning janriga ta'sir etadi. Chunki shoir badiiy matnga olib kirgan topoxronoslar ham har bir she'rda o'zgaradi. Natijada tasvir ham turlicha chiqadi. Masalan, meditatif lirikaga mansub she'rni tahlil qilamiz:

Kelur qaydan, qayga ketgay bu oqim?

Qayda to'xtar, qayga yetgay bu oqim?

Ko'p chirandim,

Bildim – qutulmoq mahol,

Menligimni qayga eltar bu oqim? [7, 248]

Shoir ichki monolog usuli yordamida o'z ruhiyatidagi savollarni olib chiqadi, unda yirik ijtimoiy-falsafiy, ramziy ma'no mujassam bo'lib, ritorik so'roq orqali mazmunning ta'sirchanligi oshirilgan. She'r aslida an'anaviy to'rt shaklida bitilgan bo'lib, birinchi ikki satrda y tovushi, keyin "qay", "bu", "oqim" so'zlarining takrori, har ikkala misraning o'zaro qofiyasi (ketgan, yetgay) she'rga o'ziga xos ohangdorlik bag'ishlagan. Lirik sub'ektning yuragini, xayolini o'rtayotgan kechinma "oqim" topoxronosi orqali yuzaga chiqib, aniq maqsadlarni ifodalaydi. U bir vaqtning o'zida lirik sub'ekt yashayotgan makon va vaqtni anglatadi. U, avvalo, vaqt oqimi bo'lishi mumkin, ikkinchidan – fikrlar oqimi, uchinchidan – his-tuyg'u, kechinmalar oqimi, to'rtinchidan – jamiyatda biror yo'nalishga qarab birga harakat qilayotgan odamlar oqimi, beshinchidan esa lirik sub'ekt qalbidagi orzu-havas, intilish bo'lishi mumkin. She'rdagi oqim topoxronosi shoirob'ektiv qarashlari va sub'ektiv yondashuvini birlashtirgan hamda kechinmaning obrazga aylanishiga asos bo'lgan. She'rdagi ob'ektiv va sub'ektiv makon yuqori darajadagi uyg'unlikka erishgan, natijada esa avtopsixologik janrdagi she'r paydo bo'lgan.

"Tabiat – umuman osmon bilan yer, shuningdek, inson ham birgina havo bo'shlig'ida umr kechirmaydi, balki o'zligini ariqlar, daryolar, tepaliklar, tog'lar, vohalar, o'rmonlar, daralardan iborat muayyan makon bag'rida his etadi va faoliyat ko'rsatadi" [3, 208]. Ya'ni lirik she'rdagi makoniy detallar shoir o'y-fikrlari mahsuli o'laroq sintezlashib, uning kechinmasi tabiatini aniqlashtiradi. Bu esa she'rdagi kompozitsiya, syujet va obraz munosabatlarini, ular yaxlitlashgan holda konkret janrni namoyon bo'lishiga xizmat qiladi. Natijada lirik she'rdagi voqelik aniq topoxronos detallari yordamida namoyon bo'ladi. Chunki kechinma (obraz) konkertlashishi uchun makoniy detal va uning harakati lozim bo'ladi. Shuningdek, bunda she'riy nutqning o'rnini ham inkor etib bo'lmaydi.

Bir qarashda makon va zamon (“topoxronos” ham) kategoriyasi mavjudlikning umumiy belgisi sifatida har qanday asarning badiiyligini ta’minlaydi, deyish mumkin. Ammo atamalarni chuqurroq tahlil etilsa, makon (topos) va zamon (xronos) mustaqil leksik ma’noga ega ekanligi ko’rinadi. Chunki borliq mutloq mavjudlik sifatida e’tirof etiladi, ammo unga inson nigohi, e’tibori bilan qaralsa vaqt, zamon harakati seziladi. Demak, topoxronos inson omiliga borliq. (Shu yerda mental olam va undagi topoxronos, mental olam va real borliq munosabatlari, bu ikki mavjudlikning yaxlitligini ta’minlovchi topoxronos qanday, qay usulda namoyon bo’lishi hamda topoxronoslar tipologiyasi, topoxronos va badiiy matn strukturasi, badiiy anglam, topoxronos va konsept kabi masalalarni tadqiq etish kerakligi ko’rinadi.) Topos va xronos mustaqil leksemalar sifatida qo’llanadi. Ularning ma’nolari va vazifalari tutashadigan nuqta esa topoxronos bo’ladi. Ana shu tutash nuqtadan har qanday og’ish topoxronos ma’nosini o’zgartirib yuboradi.

Badiiy makon (topos) va badiiy zamon (xronos)ning o’zaro yaxlitligi, ular o’rtasidagi munosabat bilan belgilanadi. Lirik she’rda makon qaysi shaklda namoyon bo’lmasin asar mazmunini ifodalashga, shaklni tashkillashga xizmat qiladi. She’riy matnda gul, daraxt yoki osmon kabi makoniy unsurlar keltirilar ekan, ularga sub’ektiv yondashuv yuzaga keladi. Bunda matndagi so’zlar o’zaro munosabatga kirishib, o’z ma’nosidan ortib, zimmasiga qo’shimcha yuk olib, matn mazmunini harakatga keltiradi. Bu esa mavzu, g’oya, kechinma, muammo kabi mazmuniy komponentlarning ma’lum lirik syujetdagi harakati bo’ladi. Ular esa sub’ektiv obrazni namoyon etadi. Zero “badiiy obraz yaratish – badiiy ijod qilish ob’ektiv hamda sub’ektiv faktorlarning muayyan uyg’unlikda qo’shilishi hamda harakatidan iborat” [12, 13]. Bunda yaratilayotgan obraz statik ko’rinishda bo’lishi mumkin. Biroq, she’rdagi obrazning o’y-fikrlari, kechinmalari, tasvirdagi daraxtdan uzilib tushayotgan barg, olamga yoyilayotgan quyosh nurlari kabi jarayonlar lirik voqelikning dinamik xususiyatini ifodalaydi. Bu esa lirik she’riyatdagi asosiy topoxronos: anglangan hayotni, undagi lirik qahramonning ichki harakatini bildiradi. Masalan,

G’imir-g’imirlarga to’ladir hayot.

sen qayoqqa ketayapsan, yo’lovchi?!

Bir oz to’xta tin ol,

Tingla g’aroyib bayot![12,73]

She’rda tiriklikning o’zi go’zal degan azaliy haqiqat hayotsevarlik g’oyasini ifodalaydi. Bu yerda hayot obrazi topoxronos bo’lib, u bir qarashda jim turgandek tuyuladi. Biroq birinchi misradagi “g’imir-g’imir” aniqlovchisi hayotning doimiy harakatiga ishora qiladi. Ijod jarayonining dastlabki bosqichida tashqi borliqdan akslangan predmet, ya’ni hayot tasviri ijodkor ijodiy laboratoriyasida hali obrazga aylanmasdan turib, real makon, ya’ni tashqi borliq aksi sifatida mavjud, xolos. Shu yerda ijodkorning idroki ishga tushadi va o’sha akslangan predmetga o’ziga xos go’zallik, badiiy-estetik yuklamalarini yuklab, uni obrazga aylantiradi. Go’zallik bu yerda klassik ko’rinishdagi inson tirikligi, mavjudligining o’zi go’zallik, degan tamoyil asosida tushuniladi. Fikrni rivojlantirib aytish mumkinki, dunyoning qaysidir burchagida oddiy insonlik, o’zining ezgu orzu-umidlari yo’lidagi tashvish, yumush bilan band bo’lish baxti hammaga ham nasib etmayotgan davrda “g’imir-g’imirlarga to’la hayot”ni kuzatish kishiga zavq, shavq beradi. Qayergadir shoshayotgan odamlar, tog’liklardan erib, soylarni to’ldirib oqib, dasht u dalalarga intilayotgan suv, qushlarning chug’urlashib goh yerga, goh daraxt shoxlariga qo’nishi, quyoshning sekin-astalik bilan dunyo bo’ylab yoyilayotgan nurlari, shoir ta’kidlagandek, “g’aroyib bayot” hisoblanadi. To’g’ri, ijodkorning asarga qo’yadigan badiiy-estetik yuklama – bu ijodkorning o’zi anglagan yetuk falsafiy-hissiy kechinma va g’oyalar bo’lishi mumkin. Shu erda obraz voqelikni anglovchi obrazga aylanadi va she’rga ko’chadi. E’tibor qilingan she’rdagi hayot obrazini yaratishda sub’ektiv va ob’ektiv olam unsurlari birlikdagi faoliyati haqida so’z boryapti. Go’zallikni anglash, uni bayot ekanligini tushunish sof sub’ektivlik bo’lsa, ana shu sub’ektivlikni anglagan lirik personaj va harakatdagi yo’lovchini ob’ektiv olam vakili deyish to’g’ri bo’ladi. Bu ikkisining birligi, deganda esa badiiylilik tushuniladi. Bu yerda shakl va mazmun, makon va vaqt yaxlit holda namoyon bo’lyapti. Aslida haqiqiy badiiy asar mana shunday bo’ladi. Janr nuqtayi nazaridan she’r tavsifiy lirikaga mansub bo’lib, unda lirik voqelikga ta’rif-tavsif berilishi yetakchilik qilgan. Lirik sub’ekt hayot, yo’lovchi, bayot detallari va ularga berilgan turli metafora, epitet, ta’riflar orqali oniy kechinmani yorqin lirik tasvirga aylantirib, go’zal hayot kartinasi (topoxronos)ni namoyon etgan. Undagi uch detallardan birini olib tashlansa, topoxronos o’zgaradi, bu esa she’rni tavsifiylikdan meditativlikka yoki ijroviylikka o’tkazib yuboradi.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Masalan, yuqoridagi she'ning asosiy detal-toposlarini saqlagan holda qayta shakllantirish orqali fikrimizni isbotlashimiz mumkin:

Qayoqqadir ketayotgan yo'lovchi,
to'xtadi, tin oldi bir oz,
Tingladi g'aroyib bayot!
Unutildi
g'imir-g'imirlarga to'la hayot.

Mazkur she'rda avvalgi she'ning asosiy detallari saqlandi, lekin voqelikka munosabat o'zgardi. Natijada go'zal hayotni anglagan, his etgan lirik sub'ekt emas, balki yo'lovchi bo'lib, she'rda uning ruhidagi o'zgarishlarni ifodalamoqda. Natijada ijroviy lirikaga aylandi. Chunki lirik sub'ekt topoxronos sifatida o'z o'rnini yo'lovchiga berdi. U esa ob'ektiv olamda aks etgan. Demak, she'rdagi topoxronos janrni ifodalashga ham xizmat qilmoqda.

IV. Xulosalar.

1. Lirik she'r janrini belgilashda badiiy makon-vaqt kategoriyasi ham o'z o'rniga ega bo'lib, she'r u yoki bu lirik voqelikni shoir tomonidan konkret makon-vaqtdagi badiiy ifodasida yuzaga chiqadi.

2. Lirik she'rlarni janrlarga ajratishda undagi lirik kechinma tabiati, voqelikning ifodasidan kelib chiqish bilan birga she'r hajmiga ham e'tibor qilish lozim bo'ladi.

3. Shoir o'z botiniy olamidagi teran anglamnihaqat shtrixlarinigina matnga aylantiradi. Bunda lirik voqelikning muhim detallari badiiy kod sifatida she'rda ko'rinadi. Shuning uchun she'rdagi har bir obraz, detal bir nechta badiiy-estetik yuklama oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Adabiy turlar va janrlar. Lirika (Tarixi va nazariyasiga oid). Uch jildlik. Ikkinchi jild. – T.: Fan, 1992. (Литературные виды и жанры. Лирика (по истории и теории). Три тома. Второй том.)
2. Ali, Tursun, Lahzalar suvrati: – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. (Foto Ali, Tursun, Lahzalar: - T.: Издательство Гафур Гулям)
3. Gegel, Georg Vilgelm Fridrix. Estetika yoxud san'at falsafasi yoxud badiiy ijod falsafasi. 1-jild. M.Abdullaev tarjimasini. – F.: 2011. (Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. Эстетика или философия искусства или философия искусства)
4. Kollektiv. Teoriya literatury. Tom III. Rody i janry (osnovnyye problemy v istoricheskom osvещenii).— M.: IMLI RAN, 2003. (Collective. Theory of literature. Tom III. Childbirth i janry (basic problems v istoricheskom osvещenii))
5. Literaturnyye ensiklopedicheskiy slovar. / Pod obsh. red. V.M. Kojevnikova, P.A. Nikolaeva. – M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1987. (Literary ensiklopedicheskiy slovar. / Pod obsh. red. V.M. Kojevnikova, P.A. Nikolaeva. – M.: Sovetskaya ensiklopediya)
6. Nikitin M. V. Kurs lingvisticheskoy semantiki: Uchebnoye posobie. — 2-e izd., dop. i ispr. — SPb.: Izd-vo RGPU im. A. I. Gersena, 2007. (Nikitin M. V. Course of linguistic semantics)
1. Obidjon, Anvar. Saylanma. – T.: Akademnashr, 2017.
2. Rauf Parfi. So'nggi vido. – T.: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2006.
3. Rahmon, SHavkat. Abadiyat oralab: she'rlar. – T.: Movarounnahr, 2012.
4. Rene Uellek, Ostin Uorren. Teoriya literatury. – M.: Progress, 1978.
5. Sarimsoqov B. Adabiy turlar haqida mulohazalar./ O'zbek adabiy tanqidi: [antologiya] / tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi B.Karimov. – T.:Turon-Iqbol, 2011.
6. Sarimsoqov B. Badiylik asoslari va mezonlari. – T.: TAI, 2004.
7. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. – T.: SHarq, 2002.
8. Xalizev E.V. Teoriya literatury. – M.: Vysshaya shkola, 1999.
9. Eagleton, Terry, Literary theory: an introduction. – Minneapolis, USA: The University of Minnesota Press, 2003. 302 p. <http://www.upress.umn.edu>
10. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. –T.: Akademnashr, 2018.
11. Sulston, Izzat. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 2005.